

G. A. FYODOROV—DAVYDOV, *The Culture of the Golden Horde Cities*, Translated from the Russian by H. Bartlett Wells, BAR International Series 198, Oxford, 1984, 278 p + 113 pl.

Editorii prestigioasei colecții BAR International au avut o fericită idee de a publica în limba de cea mai mare audiență mondială monografia lui German A. Fyodorov-Davydov privind cultura orașelor Hoardei de Aur. După lucrările capitale referitoare la antichitățile nomazilor turanici țirizi din Rusia Meridională, la organizarea socială a Hoardei și la numismatica mongolă și veche-rusă, sinteza asupra vieții citadine din Imperiul Hoardei relevă încă o dată marile disponibilități științifice ale profesorului moscovit, specialist reputat în domeniul orientalisticii, arheologiei și numismaticeii.

Aproape concomitent cu volumul imprimat la Oxford, la München a apărut lucrarea aceluiași autor *Städte der Goldenen Horde an der unteren Wolga* (Materialen zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie des Deutschen Archäologischen Instituts Bonn, Band 11, 131 p.), tradusă de A. v. Schebek, care are un conținut asemănător. O parte din textul și din ilustrația aferentă publicate în BAR International Series sînt redată integral și în volumul din capitala Bavariei, în timp ce ample pasaje se găsesc numai în prima lucrare. Publicarea contribuțiilor lui Fyodorov-Davydov în cele două colecții de largă circulație relevă interesul lumii științifice pentru rezultatele cercetărilor obținute în ultimele decenii privind centrele urbane din Imperiul mongol constituit în răsăritul Europei. Menționăm că monografiile lui G. A. Fyodorov-Davydov au fost succedate la scurtă vreme de alte lucrări care întregesc viziunea asupra problematicii în discuție. Avem în vedere în acest sens volumele recente ale lui V. L. Egorov (*Istoričeskaja geografija Zolotoj Ordy v XIII—XIV vv.*, Moscova, 1985) și A. A. Kravčenko (*Srednevekovyj Belgorod na Dnestre (konec XIII—XIV v.)*, Kiev, 1986).

Revenind la monografia specialistului moscovit, aceasta este structurată în 12 capitole, precedate de o introducere și succedate de concluzii, bibliografie, lista ilustrațiilor, abrevieri și ilustrație.

Justificînd rosturile demersului întreprins, autorul arată în introducere că imaginea asupra Hoardei de Aur, din felul cum s-a reflectat pînă în prezent în consemnările medievale precum și în operele istoricilor contemporani, nu este prea fidelă, intrucît au fost relevate cu prioritate aspectele legate de evenimentele de ordin politic, privind războaiele de cucerire și lupta popoarelor subjugate împotriva opresorilor, neglijîndu-se studierea organizării sociale și a nivelului cultural, care „au rămas în umbră”. Se consideră că pînă prin 1950 arheologia Hoardei de Aur s-ar fi menținut într-un „stadiu embrionar” și că, de-abia prin săpăturile intensive, posteroare anului 1960, din centrele de pe cursul inferior al Volgăi, a devenit posibilă reconstituirea culturii Hoardei de Aur, a circumstanțelor și formelor de viață și muncă, a datelor de natură tehnică, a elementelor de viață cotidiană (p. 1).

După cum se afirmă, „bazele cărții constau din materialele provenind îndeosebi din lucrările Expediției arheologice Volga din 1959 pînă în 1980 din orașele Hoardei de Aur de

pe Volga Inferioară — Țarevo, Vodianskoie și Selitriionnoie” întreprinse de un colectiv de arheologi coordonat de G. A. Fyodorov-Davydov (p. 2). Investigarea arheologică a aglomerărilor urbane controlate de hanii mongoli pe cursul Volgăi a atras pe specialiști încă spre sfîrșitul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, dar tot ceea ce s-a întreprins pînă în ultimele decenii nu poate fi integrat în categoria cercetărilor metodice. Săpăturile mai vechi, avîndu-l drept pionier pe A. V. Tereșcenko, chiar dacă au purtat amprenta amatorismului, au scos la iveală materiale arheologice și numismatice bogate și diverse; ceea ce a permis relevarea unui nivel de civilizație incomparabil mai înalt decît lăseau să-l întrevadă informațiile izvoarelor medievale. Arheologul de origine lituaniană F. V. Balodis (Ballod), care a continuat cercetările pe Volga după revoluția din 1917, a găsit o formulare foarte plastică pentru orașele Hoardei, pe care le-a denumit „Pompeii-urile de pe Volga” (cf. F. V. Ballod, *Privolžskie „Pompeii”*, Moscova—Petrograd, 1923). Dintre istoricii români, Gheorghe I. Brătianu a subliniat însemnătatea componentei urbane din civilizația Imperiului mongol din răsăritul continentului european, făcînd în această direcție observații de substanță, ce își mențin în cea mai mare parte valabilitatea (cf. *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 204 și urm.).

Pentru G. A. Fyodorov-Davydov „Hoarda de Aur constituie simbioza a două lumi — o cultură urbană și elementul local de stepe al nomazilor, cu specificul lor cultural și sistemul propriu de organizare socială” (p. 1). Monografia și-a propus să trateze numai prima din cele două componente, cea de-a doua reprezentînd tema unui volum special, publicat de autor în urmă cu un deceniu și jumătate (*Obščestvennyj stroj Zolotoj Ordy*, Moscova, 1973).

Primum capitol este dedicat problemei formării Hoardei de Aur și a evoluției vieții urbane în cadrul acestui stat. Se arată că hanii mongoli dominau în stepe, neadmițînd administrația acestor teritorii de către reprezentanții populațiilor locale. În schimb, aristocrația nomadă nu s-a implicat în exploatarea zonelor agricole și a centrelor citadine, preferînd să lase pe seama comunităților sedentare munca cîmpului, meșteșugurile și comerțul, din impozarea cărora obțineau importante surse de venit. În rîndurile clasei conducătoare mongole s-au profilat două atitudini în ceea ce privește comportarea față de populația supusă; cea dintîi, tradiționalistă, era adeptă a păstrării nomadismului pur, iar cealaltă manifesta mult interes pentru o economie mai complexă, fiind receptivă la adoptarea sistemelor de producție ale etniilor subordonate. Autorul stabilește, de asemenea, mai multe faze evolutive ale orașelor Hoardei de Aur, făcînd unele considerații și asupra administrației lor.

Celelalte capitole valorifică importantul lot de descoperiri din așezările de pe Volga și din celelalte regiuni supuse mongolilor, încercîndu-se colajonări cu informațiile extrase din cronici, însemnări de călătorie și din alte scrieri medievale.

Înainte de a se trece la analiza globală a diferitelor componente ale vieții economice și ale celei cotidiene, autorul întreprinde succinte prezentări ale principalelor centre urbane din Imperiul Hoardei, începîndu-și demersul, în mod firesc, cu cele două capitale, ambele denumite în izvoare *Sarai*. Descrierile contemporane făcute de Ibn Battuta, al-Omari, Ibn-Arabshah etc., ca și indicațiile cartografice, au fost insuficiente pentru localizarea lor, în acest sens fiind necesare ample săpături arheologice și investigarea unui consistent material numismatic. Pe baza tuturor acestor izvoare, F. V. Ballod, urmat de A. I. Iakubovskii, a ajuns la concluzia că Saraiul Vechi („Sarai-Batu”) s-ar plasa la Selitriionnoie, iar Saraiul Nou („Sarai-Berke”) la Țarevo, identificări adoptate și de Fyodorov-Davydov. Pe de altă parte, în așezarea de la Vodianskoie, situată la 40 km de Volgograd, pe malul drept al Volgăi, se presupune că s-ar localiza Beljameiul cartografilor italieni (p. 25). Autorul enumeră în continuare alte așezări ale Hoardei pe Volga, în interfluviul Volga-Don, pe Ural, în nordul Caucazului, Crimeea, Moldova etc. Din această din urmă regiune se fac scurte referiri la cele de la Moncastro (= Cetatea Albă), Orheiul Vechi, Costești și Lozova. Se menționează, de asemenea, că „undeva între delta Nistrului și cea a Dunării era situat marele oraș al Hoardei de Aur de la

Chilia" (p. 30), apreciere ce ni se pare nefondată, întrucât localizarea Chiliei în Delta dunăreană este indubitabilă, iar din punct de vedere politic acest oraș avea regimul Tanei, Căței și a altor centre din Crimeea unde se stabiliseră coloniștii genevezi și venețieni. În ceea ce privește identificarea Orheiului Vechi cu Shehr al-Djedid („Orașul Nou”), propusă de S. A. Ianina, aceasta este calificată de Fyodorov-Davydov drept nesigură, considerându-se că înfringerea de la Sinie Vodi, provocată de lituanieni, ar fi subrozat prea mult pozițiile mongole în estul Moldovei, pentru ca acolo să se mai poată emite monedele cu inscripția „Shehr al-Djedid” (p. 30). Continuitatea vieții urbane în așezările Hoardei dintre Prut și Nistru până la sfârșitul deceniului șapte din secolul al XIV-lea dovedește, după părerea noastră, că lupta de la Sinie Vodi nu ar fi avut consecințe imediate în sud-estul Moldovei, așa încât din acest punct de vedere ipoteza lui S. A. Ianina nu se află în dezacord cu realitățile politice medievale.

Una din caracteristicile orașelor Hoardei este absența sistemelor de fortificație, fapt ce a fost pus pe seama politicii de combatere a tendințelor de separatism ale feudalilor mongoli, care, în eventualitatea că ar fi dispus de cetăți, ar fi fost desigur tentați să le folosească cu eficiență ca nucleu de împotriviare față de puterea centrală. De-abia în jurul anului 1360, când a izbucnit un îndelungat război civil, hanii de la Saraul Nou au decis prevederea capitalei cu alinamente defensive. După cum am mai avut prilejul să relev (cf. *Formațiuni prestatale la răsărit de Carpați Orientali, în Aspecte ale civilizației românești în secolele XIII—XVI*, Suceava, 1986, p. 50), este posibil ca și lipsa așezărilor fortificate la comunitățile românești din spațiul est-carpatic în perioada anterioară constituirii statului feudal de sine stătător să se fi datorat interdicțiilor impuse de mongoli și de predecesorii lor turanici.

Autorul analizează în continuare diferitele tipuri de construcții de caracter privat și public, punând în valoare îndeosebi rezultatele propriilor săpături de la Țarevo, Vodianskoie și Selitriionnoe, unde au fost depistate sisteme variate de ridicare a locuințelor, departajate atât prin materialele utilizate, cât și planimetric. Cercetările din așezările enumerate, ca și din alte regiuni din zona meridională a Europei Răsăritene, au relevat, de asemenea, existența unui sistem complex de lucrări de drenaj și de captare a apei. Aceste cercetări au permis concluzii importante privind rețeaua stradală din centrele Hoardei, structurarea cartierelor pe baza ocupațiilor preponderante și al straturilor sociale etc.

Un spațiu amplu se rezervă în monografie analizei ceramicii, care, ca pretutindeni în complexele arheologice antice și medievale, este foarte abundentă. Materialul ceramic aparține speciilor smălțuite și celor nesmălțuite, lucrute de meșterii locali sau importate din alte regiuni. Analiza ceramicii smălțuite produsă în bazinul Volgăi reflectă o întreită influență, venită în primul rând din țările lumii islamice, din Iran și Asia Centrală, în al doilea rând din Bizanț, Chersones și estul Caucazului și în al treilea rând din țările Orientului îndepărtat. În categoria ceramicii smălțuite o pondere însemnată o deține așa-numita specie *kashi* (*kashinnaja keramika*) — denumire preluată de la orașul Kashan din Iran —, care a fost semnalată și la Orheiul Vechi (cf. E. N. Abyzova, P. P. Birnea, A. A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orheja, Zolotoordynskij period*, Chișinău, 1981, p. 60—70) și Cetatea Albă (cf. A. A. Kravčenko, *op. cit.*, p. 93). Alături de acest tip ceramic, mai apar vasele din lut roșu și gălbui, fiecare din aceste categorii ceramice având un număr mare de forme, decorate în tehnici diferite. La ceramica *kashi* motivele decorative constau din ornamente florale, zoomorfe, geometrice, la care se adaugă inscripții în limba arabă. Pe ceramica roșie se întâlnește adesea pictura cu angobă, decorarea incizată și sgrafittată. O mare varietate de forme și ornamente cuprinde și ceramica nesmălțuită. În ceea ce privește geneza sa, se consideră că o parte a acesteia își are prototipurile în ceramica pre-mongolă a alanilor de la nord de Caucaz și a bulgarilor de pe Volga, cu care are apropiate analogii tipologice. Alte analogii trimit spre Horezm și Transcaucazia. Importurile ceramice sînt în general puțin numeroase, reducându-se la porțelanuri chinezești și vase horezmiene, acestea din urmă fiind la un moment dat imitate și de olarii locali.

Un număr important de clădiri publice și câteva locuințe private beneficiază de o bogată ornamentație policromă cu plăci ceramice, mozaicuri, piatră sculptată, pictură etc., care fac dovada unor preocupări estetice constante și a unor largi posibilități artistice. Majoritatea elementelor decorative se realizează de meșterii localnici, recrutați din rândurile populației ingenunchiate. Aceeași origine o aveau piesele de uz comun și de podobă, făcute din sticlă policromă, ca și cele din os, piatră, metal, fie că este vorba de unelte, arme, podobe etc. Cîteva obiecte din sticlă par să fi fost produse în manufacturile din Siria, Egipt și Orientul îndepărtat, de unde au fost aduse pe calea schimbului.

Analizele osteologice realizate pentru materialele recuperate la Selitriionnoe, Țarevo, Vodianskoie și Madjar relevă procentajul mare al oaselor de cornute mici, alături de care apar în număr destul de însemnat și oasele de cornute mari, urmate de cele de cabaline. Oasele de porcine lipsesc aproape cu totul, ceea ce nu este deloc surprinzător pentru niște centre unde predomina populația musulmană, pe care rigorile cultului o împiedică să consume carnea de porc. Judecînd după numărul resturilor osteologice de la animale sălbatice, vîntoarea nu pare să-i fi revenit un rol prea mare în procurarea resurselor de hrană.

Vestigiile descoperite au putut completa în mod fericit cunoștințele privind tehnica de luptă, viața cotidiană și credințele religioase ale locuitorilor orașelor Hoardei de Aur. Varietatea riturilor funerare reflectă eterogenitatea etnică și fesională. Pe lângă rămășițe ale riturilor bulgarilor și ale nomazilor turanici (pecenegi, uzi, cumani), o largă răspîndire o aveau acelea ale musulmanilor. Datele investigațiilor antropologice au relevat amestecul elementelor mongoloide cu acelea europoide, confirmînd lipsa de omogenitate rasială din centrele urbane. Totodată, ele au indicat procentele destul de reduse pentru tipul mongoloid, fapt ce arată o dată în plus că mongolii nu au reprezentat etnia predominantă numeric în cadrul Hoardei.

Considerații extrem de interesante se fac în legătură cu comerțul exterior, circulația monetară, științele, scrierea, limba, literatura și arta. Pentru relațiile comerciale ale Hoardei de Aur cu republicile italiene și cu voievodatele românești autorul s-a folosit și de lucrările lui Gh. I. Brătianu și P. P. Panaitescu. Din punct de vedere lingvistic, pe baza inscripțiilor descoperite și a informațiilor narative, se confirmă largă proliferare a limbilor turanice, limba literată din orașele Hoardei fiind așa-numita „turcă de pe Volga”. Inscripțiile arabe și persane atestă influențele puternice venite din Orient.

Volumul conține în partea sa finală o amplă bibliografie selectivă, inserînd aproape numai literatură științifică în limba rusă și ignorînd în mare măsură contribuțiile elaborate în alte limbi. În afara textului, acesta mai cuprinde 113 planșe conținînd planșuri, fotografii și desene de calitate după antichitățile descoperite în orașele Hoardei de Aur, care contribuie mult la o mai bună înțelegere a celor afirmate, fiind grăitoare prin ele însele pentru nivelul tehnic și artistic atins de meșteșugarii din mediul citadin de sub obediența hanilor mongoli.

Parcursul monografiei lui German A. Fyodorov-Davydov ne lasă cu convingerea că ne aflăm în fața unei lucrări fundamentale pentru cunoașterea intimității culturii urbane a Hoardei de Aur. Avînd în vedere că în hotarele Hoardei au fost cuprinse pentru mai mult de un secol și unele teritorii de la răsărit de Carpați și de la gurile Dunării, această lucrare prezintă mult interes și pentru istoria medievală românească.

VICTOR SPINEI